

Az ismeretlen Madách és Barta János pályakezdése

Különös paradoxona a Barta-értékelésnek, hogy némelyek Arany-, mások Kemény-, megint mások Vajda-szakértőnek vélik, holott egyedül Madáchról írt monográfiát, róla viszont kettőt is – igaz, mindkettőt a pálya első harmadában.¹ Később valóban csak egy-két tanulmányt szentelt e témának, tanítványainak elsősorban Horváth Károly Madách-dolgozatait ajánlva figyelmébe. A vulgármarxista korszak legnehezebb éveiben, 1956 előtt Sőtér vállalkozott elsőként Madách rehabilitálására. Igaz, Barta Jánosnak voltak fenntartásai részletkérdésekben, például Sőtér „három szféra” elméletét sosem fogadta el, nyíltan azonban nem támadta, hiszen méltányolnia kellett, hogy a nála kultúrpolitikailag nagyobb súlyú Sőtér többet tehet annak érdekében, hogy Madách visszakерüljön az elismert, sőt „kötelező” szerzők közé. Feltehetően azért sem tért vissza gyakrabban Barta János a Madách-témához, mert 1945 előtti koncepciójának megismétlése, árnyalása akkoriban lehetetlen volt (karakterológiai, s általában – az akkori szóhasználat szerint – idealista költészetmagyarázata folytán), felülbírálására viszont nem érezhetett őszinte indítást.

Egyébként is Barta János Madách-élményében van valami, ami fiatalkorához köti, ahhoz az életkorhoz, melyben az átlagosnál gyakoribb, hogy az irodalomtörténész saját életproblémáira keres választ az irodalomban is. Hogy választása miért éppen *Az ember tragédiájára* esett, a kívülálló is sikerrel talál-gathatja. Gondolhatni eredendő filozófiai hajlamára, a romantika iránt korán megnyilatkozó érdeklődésére, de valamilyen mértékben németszakos voltára is, a műnek Goethehez való ismeretes kapcsolódása folytán. A konkrét indítóokról azonban tőle magától értesülünk egyik visszaemlékezésében:

Az első tudományos téma *Az ember tragédiája* volt. Madách Aladár halála után apja egész irodalmi hagyatéka az OSZK-ba került a tízes évek elején. Lehet, hogy a tetemes anyagba más is belelapozgatott, de 1927 őszén én rászántam magam az egész átbúvárlására (nem lehetetlen, hogy én voltam az első) – és balga fővel meg is írtam egy afféle Madách-monográfiát. Észrevehetően magán viseli akkori éveim karakterológiai érdeklődésének nyomait... Benne szerény működésemnek egyik alapvető jellegzetessége bontakozik ki: az író, az alkotó egyéniséget előbb emberi mivoltában, egyéniségének jellem-tani vonásaiban akarom megérteni.²

A késői visszaemlékező ezúttal nem szól a pályakezdő kötet keletkezésének azon körülményeiről, melyekről a 31-es (első és egyetlen) kiadás elé írt kommentár tudósít: „Önmagában is megáll ugyan, de valójában része egy tanulmányorozatnak, amely az idők mostohasága miatt nem jelenhet meg teljes egészében.”³ Valószínűleg később megvalósuló, Berzsenyi, Vörösmarty és Ady tanulmányaival dokumentálható elképzelésére céloz itt, mellyel a magyar romantikus költészet egymást követő stációit dolgozta volna fel. Az „idők mostohasága” kifejezés viszont alighanem többre is vonatkozik, nemcsak arra, hogy nagyobb terjedelmű kötet megjelenítése nehézségekbe ütközött. (A fent idézett visszaemlékezés szerint *Az ismeretlen Madáchot* öt helyen utasították vissza, végül saját költségén kellett megjelentetnie.) Az emlékezés az annak idején doktori értekezésnek készült Madách-dolgozat egyetemi hányattatásaira is kitér. Császár Elemér nehezen féken tartható kisebbségi érzése Horváth Jánossal szemben többek között azt a formát öltötte, hogy nem szerette, ha nem is éppen üldözte a Horváth-tanítványokat. Ezt Barta János a maga példáján is tapasztalhatta: „*Az ismeretlen Madách*-csal kapcsolatban rajtam is ütött egyet annak idején.”⁴

Az ismeretlen Madách genezisére vonatkozóan van egy áttételesebb, s van egy közvetlen adalékunk is. Az előbbi Barta János eredendő filozófiai érdeklődésével függ össze: a berlini évekről szólva mutat rá, hogy

...mindössze egy féléven át hallgattam Spranger professzor történetfilozófiai előadásait [...] világnézetben, filozófiában nagyot léptem előre: szellemileg átléptem a huszas évek küszöbén, s ez évektől datálódik kapcsolatam a háború utáni nagy német filozófiai rendszerekkel, amely aztán még évtizedekig folytatódott. Most is előttem van még a Proussische Staatsbibliothek óriási, üvegkupolás olvasóterme, ahol megint nagy papírpusztítás közepette hol olvastam, hol megpróbáltam írásban a magam bölceleti problémáit megfogalmazni és végiggondolni. A későbbiekre egy lett nagyon fontos: itt találtam meg – ideiglenesen – a Madách-probléma kulcsát: *Az ismeretlen Madách* gyökerei ide vezetnek vissza.⁵

A másik, közvetlenebb ihlető tényező a fiatal Barta János (hogy úgy mondjuk) élethalakítási és önmeghatározási problémáival függ össze. Megint csak kései visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az Eötvös Collegium elvégzése után, 1923 nyarán különös lelkiállapotban töltött heteket Szentesen, odahaza.

Nem öröm volt ez, nem felszabadultság, ahogy várná az ember – inkább valami üresség és depresszió. Az egyetemen túl vagyok, de mi lesz most? Különösképp nem az állás izgatott, hanem az, hogy nem láttam célt magam előtt. Életemben akkor álltam először szembe a nihillel, s hetekig vívódtam önmagammal. Csúfolódva szokták mondani, hogy a vízbefúló nem tudja magát saját hajánál fogva kihúzni: én meg tettem egy kis öncsalás-sal. Eszembe idéztem Kornis professzor szívesen hallgatott etikai előadásának egyik mondatát: Az egyszerű átélt érték kötelező marad akkor is, ha esetleg az újraátélés nem sikerül

– a szó elnémulhat, a kötelező érvény megmarad. No, de ha én egyszer átéltem a tudomány értékét, ha vonzódtam is iránta, akkor az ebben rejlő parancsot nem szabad megszegnem, akkor el kell indulnom a tudományos pályán, persze, csak szerény lépésekkel. Nem tudom, véletlent lássak-e benne, de hamarosan felbukkant a nagy téma is. *Az ember tragédiája* olcsó füzetes kiadását már gimnazista koromban megvettem – most a nyári esztéken medítálva úgy éreztem, hogy ez a mű még nincs igazán megfejtvé, nincs igazán értelmezve.⁶

A friss diplomás így érezhette, valójában azonban az 1920-as évekre meglehetősen előrejutott a Madách-értelmezés. Voinovich Géza és Alexander Bernát könyve mellett számtalan tanulmányra utalhatunk. A kései kommentárt tehát úgy kell értenünk, hogy habár sokat írtak már ekkorra *Az ember tragédiájáról*, az ifjú filológus úgy érezhette, hogy a mű igazi megfejtvése még hátravan. Ezt akarta ő adni karakterológiai és alkotáslélektani kiindulással. Ez az interpretációs és módszertani elv, amelynek alapját német személyiségpszichológiai és jellemteni szakmunkák adták, a maga módján sokféle ellenkezést válthatott és váltott is ki a maga újszerűségénél fogva. Hogy Császár Elemér miért és miképpen „ütött egyet” a Horváth János-tanítvány Barta Jánoson, nem tudhatjuk, de igen valószínű, hogy ezt az alkotáslélektani módszert érezte egyoldalúnak. (Aminthogy kissé talán az is – ma ezt már tárgyilagosan megmondhatjuk.) De másfajta helytelenítést is kiváltott a pszichológiai, sőt olykor mélypszichológiai attitűd. Babits a maga túlérzékenységgel, zárkózottságával irtózott attól, hogy – úgymond – „vájkáljanak benne”. *Az ismeretlen Madáchot* olvasva – Barta János jegyezte ezt fel róla – fenyegetőnek érezte ezt a fajta élményrekonstrukciót, tiltakozott ellene.⁷

A könyvvel szerzője csakugyan kockázatos feladatra vállalkozik, amikor életrajzi tényekből, levelekből, de leginkább az irodalmi művekből következtet vissza a lelki fejlődésre. Kockázatos, viszont roppant érdekes, a tévedés és belemagyarázás veszélyeinek is közelébe kerülő, de hallatlanul gondolatébresztő és tanulságos metódus ez. Barta alaptétele az, hogy az ifjú Madách számára mind az elmélkedés, mind a költészet vitális tevékenység, csaknem életpótlék. Madách bölcséleti feljegyzéseit rendszerezve azt konstatálja, hogy ezek műkedvelő jellegűek és esetlegesek, s egyeztetésükre Madách kísérletet sem tett. Ami nem csoda, hiszen hiányzik belőle az a metafizikai szomjúság, mely „nem akar nyugodni addig, amíg, ha kevés példán is, de mindent meg nem értett”.⁸ Emellett elementáris költői ambíció sincsen benne, semmi nyoma formateremtő géniusz készülődésének. „Nem született gondolkodó, és egyetlen emelkedést kivéve nem is költő, de azért szüntelenül gondolkodni, költeni akar, s tevékenysége mindkét téren gyakran ölt lázas méreteket.”⁹ Számára tehát a gondolkodásnak és az írásnak a folyamata érdekes, nem az eredménye. Más területeken gátolt érzelmeinek gáttalan kiömléseként éli meg ezt, s nem a bölcséleti vagy költői alkotás izgatja. Élvezetvágy, élményszomj vezérli mindebben.

Félretéve most annak mérlegelését, hogy milyen mértékben igaz e beállítottság, azt bizton állíthatjuk, hogy az „egyművű” alkotó rejtélyére hiteles megfejtést nyújt, hiszen a maradandó műre törekvő „professzionális” művész helyett a lelki válságával küszködő ifjút állítja elé. „Madách kettős diszharmonikus természettel született, s már eleve ellentétben állt benne a (nagyobb) életszomj és a (gyöngébb) költői formalitás; ezzel is növelve az akadályok számát, melyek személyisége szabad kibontakozása elé kívülről gördültek.”¹⁰ A nagy művet, ily módon, Barta János Madách lelki válságával magyarázza, s a *Tragédia* utáni helyzetet is erre vezeti vissza. „Hiába ír tovább verset, drámát, novellát, értékeset többé nem tud alkotni. A fájdalom, illetve a fájdalomtól való menekülés felszínre hozta tehetségét, mikor azonban ezt az impulzust kiírta magából, egyéniségének burkoltan is továbbtartó válsága újból eltemette ezt a tehetséget.”¹¹

Igaz, nem elemzi végig Barta János a nagy művet eme személyiségpszichológia jegyében, de a legfőbb dilemmákat innét fejtí meg:

Ebből az önmagából tehetetlen lemondásból, amely számára a valóságban minden érték elérhetetlen – ebből az elérhetetlenbe való beletörődésből kell tehát megértenünk azt az újabb önigazolást, amelyet ezidőben alkot magának, amelyet azonban filozófiai meggyőződés mezébe öltöztetve beleszó majd a *Tragédiába* is. Ez az önigazolás, éppúgy mint a többiek, csupán a negatívumból akar pozitívumot csinálni, saját élete hiányosságában akarja a nagyság, hibátlanság látszatát megmenteni. Amikor élete és személyisége szét hullásába már beletörődött, s látva még mindig maga előtt a célt, lemondott róla, mint-hogy ezt a lemondást nyíltan elviselni nem tudta, vígaszul támadt fel benne a gondolat, hogy az ember igazi értékességét épen a cél elnemérése teszi lehetővé. Nem szabad tehát célt érnünk, nem szabad beteljesednünk, mert különben hitványak vagy boldogtalanok leszünk: „A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.”¹²

Az ifjú Barta János a maga igazságának, a lélektani magyarázatok megtalálásának friss izgalmában és örömeiben egyetlen okra, a személyiség válságára vezet vissza mindent. Több mint félszázaddal később a befejezés üzenetét szélesebb alapokból vezeti le: dinamikus fejlődéseszmé gyanánt magyarázza ekkor már azt, hogy Ádám nem egyetlen végső célra tesz fel mindent, hanem mindig talál olyan új eszmét, amelyért küzdeni érdemes: „mindig fog teremni új eszmé, új cél, s a lényeg ez az állandó újratereztés, ez az állandó kisugárzás, amely, ha egyik eszmében kiélte magát, új alakban támad fel szakadatlan. Az előrevívő tényező maga a küzdelem dinamikája.”¹³

Madách házasságának válságával kapcsolatban is az életrajzi tény, a konfliktus természetét írja le, amint az művé, egy műalkotás részévé szublimálódik:

...nem [...] találunk adatot arra, hogy a hűtlenséget akár az asszony, akár önmaga magatartásából, meglévő jellemvonásaiból és különleges körülményeiből magyarázni próbálná. Úgy látszik, elég hamar beállt a fordulat, amely elvi kérdést csinált az egészről.

Mégis akkor, amikor a megaláztatás emléke elevenen élt benne, ennek az elvi kérdésnek sugarát a lehető legátfogóbbra bontotta ki: világproblémát csinált belőle, túl a földi, emberi életen is: az egy eset az egész földi sorsnak, a világrend jó vagy rossz voltának problémájává kerekedett előtte.¹⁴

Az érdekes ebben az, hogy Voinovich (mintegy két évtizeddel korábban) átfogóbban fogalmazta meg, hogy Madách csalódásainak, a nőből való kiábrándulásának megszólaltatása céljából fogott tollat, de a költemény befejezésében az élni akarásnak, s a nő nemes hivatásának igenlése az, amit végső tanulságul reánk hagy.¹⁵

Mondanunk is felesleges ezek után, hogy a korban újszerű karakterológiai felfogása az, ami szükségszerű egyoldalúságba sodorja. Jelenti ez egyfelől azt, hogy bizonyos típusok kritériumait alkalmazza Madáchra: „már alaptermészete másokra utalja; a meghittség vágyának egyik oka azonban az, hogy szemmel láthatólag nem született az életben sem elsőnek, útjelzőnek, célkitűzőnek, ellenben nagyon jó második lett volna belőle. Mindíg támaszkodik valakire és hihetetlen mértékben befolyásolható.”¹⁶ Érdeklík másfelől Madách életének mindennapos epizódjai is, például barátsága Szontághgal, aki nem volt szerencsés hatással rá, ha lányos házakhoz mentek: „Cinikus kicsinylésével sohasem tudott felhagyni, – s nagyon sok gyöngédség szövődő finom szárait téphette el.”¹⁷ Sőt: attól sem riad vissza, hogy egyes művek bizonyos részleteit a magánélet illusztrációjává tegye. Madách édesanyjának zsarnokoskodásba átmenő gondoskodásáról írja például, hogy „Nem volna nehéz kiolvasni tudatalatti lázadását anyja ellen abból a kíméletlenségből, amellyel a *Férj és nőben* az előregedett Deianeirát festi.”¹⁸

Az ismeretlen Madáchhoz képest a 42-es monográfia szempontjai sokban megváltoztak. Itt a fő kérdés már az, hogy Ádám-Madách romantikus titanizmusa miképpen alakul át Isten és ember viszonyának adekvát átélésévé, a személyes Isten-eszme győzelmévé mind a materialista istentagadás, mind a romantikus pantheizmus fölött.¹⁹ Természetesen ebben a monográfiában is foglalkoztatja Madách lelki, érzelmi, intellektuális készülődése és a mű közötti disszonancia. Kitart emellett, hogy az ifjú Madách nagy lelki viharzásai, barátság, szerelem, költészet konvulziói aránytalansághoz vezetnek alkotásvágy és alkotóerő, alkotásvágy és átélő képesség között, azaz a személyiségben nincs adva a nagy mű létrejöttéhez szükséges egyensúlyi helyzet. Továbbra is középponti kérdés a személyiség, inkább azonban annak romantikus-liberális kettőssége. Az előbbin értve az élményszerű életért való rajongást, arisztokratikus bezárkózást az egyéniségbe, mely az emberiség történetében örök azonosságot, ha nem süllyedést lát. Az utóbbin közösségért munkálkodó fejlődéshitet, eszmék megvalósítását követelő felemelkedést az emberi gyengésegeken.

Ez a kettősség, amely *Az ismeretlen Madách*nak is egyik alaptétele volt, végző megfogalmazását a 65-ös *Történetfilozófiai kérdések* Az ember tragédiájában

című tanulmányában nyeri el. (Ne feledjük, amiről már esett szó, hogy annak idején Sprangertől történetfilozófiát hallgatott!) Sem optimistának, sem peszsimistának nem mondja itt a *Tragédiát*, hiszen a mű vége bizakodást sugalmaz, a történelmi színekből viszont semmi reményt keltő nem vehető ki. S ez nem is lehet másképpen – folytatódik a gondolatmenet –, hiszen kora ifjúsága óta nem tudott szabadulni az örök körforgás víziójától, s a történelem zártságának eszméjét hirdette számára a kereszténység, az energia megmaradásának elve és még sok minden egyéb. Ezzel szemben a keretszín végén, az utolsó jelenetben mégiscsak a történelem nyíltságának, a küzdő ember folyton megújuló erőfeszítésének eszméje jelenik meg. Igazságot, igazságos berendezkedést, közboldogságot elérni lehetetlen – vélekedik Madách. Célnk mégis örökké erre irányul, mert így válhatunk történelmünk aktív alakítóivá, értékre orientált szereplőjévé.²⁰

Az 1983-as *Az ember tragédiája értelmezéséhez* kiteljesítő módon interpretálja a keretszín szintetikus voltát, s a XV. szín kibékítő, katartikus jellegét. Az édenből ugyanis – fejtegeti Barta János – hiányzott a választás lehetősége, s ezért sem jó, sem rossz nem lehetett. Valóban emberi szintű erkölcsi autonómiához Ádám a XV. színben jut el, amikor már elveszítette ugyan az Úr által nyújtott tisztaságot és biztonságot, de megnyerte az önmaga érdemével kiharcolt jó felemelő érzetét. „Az erkölcsi ember akkor kezdődik, amikor felismeri és átéli a választás, a válaszút lehetőségét – és elszánja magát, hogy a döntést saját felelősségére hajtsa végre. A filozófia régi igazságként mondja ki, hogy szabadság nélkül nincs sem erény, sem vétség.”²¹

A diszharmonikus személyiség pesszimista művének mélylélektani, illetve karakterológiai megközelítésétől (félszázad múltán) így jut el Barta János filozófiai és történetfilozófiai meggondolásokkal a véglegesnek tekinthető, kiegyensúlyozott ítéletalkotásig. A maga lelki válságára, ifjonti identifikációs nehézségeire is megoldásokat kereső *Az ismeretlen Madáchtól* a nyolcvanadik életévét betöltő tudós belátó összegezéséig. Világok, korok, rendszerek változtak, de a téma megmaradt, s alkalmas lett arra, hogy sok évtized történéseit érintse, jelentését változtatva módosítsa élet és személyiség, ember és transzcendencia, történelem és ember viszonyát.

- 1 Arany-monográfiája is ismeretes, ám ez nem más, mint az 1952–53-ban, a *Magyar Klasszikusok* sorozatban megjelent *Arany János válogatott művei* négy kötete elé írt bevezetés, amely egyébként is nagymértékben viseli magán a kor elkerülhetetlen egyoldalúságait. (A Rákosi-korszak legkíméletlenebb periódusában íródott.)
- 2 BARTA János, *Visszapillantó tükör = Uő, Ma, tegnap, tegnapelőtt*, vál., szerk. IMRE László, Debrecen, 1990, 21.
- 3 BARTA János, *Az ismeretlen Madách*, Bp., 1931, 3.
- 4 BARTA János, *Visszapillantó tükör*, 24.
- 5 I. m., 17.
- 6 I. m., 16.
- 7 I. m., 27.
- 8 BARTA János, *Az ismeretlen Madách*, 13.
- 9 I. m., 15.
- 10 I. m., 53.
- 11 I. m., 82–83.
- 12 I. m., 71.
- 13 BARTA János, *Az ember tragédiája értelmezéséhez = Uő, A pálya végén*, Bp., 1987, 311.
- 14 BARTA János, *Az ismeretlen Madách*, 77.
- 15 VOINOVICH Géza, *Madách és Az ember tragédiája*, Bp., 1913.
- 16 BARTA János, *Az ismeretlen Madách*, 30.
- 17 I. m., 38.
- 18 I. m., 39.
- 19 BARTA János, *Madách Imre*, Bp., 1942.
- 20 BARTA János, *Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában*, ItK, 1965, 1, 1–10.
- 21 BARTA János, *Az ember tragédiája értelmezéséhez*, 290.